

Minuten middeleeuwen

Paul Verhuyck

MINUTEN
MIDDELEEUWEN

© 2018 – Paul Verhuyck & Uitgeverij Vrijdag
Jodenstraat 16, 2000 Antwerpen
www.uitgeverijvrijdag.be

Omslagontwerp: Loudmouth
Vormgeving binnenwerk: theSWitch, Antwerpen
Afbeelding binnenkant omslag: *Danza macabra*, detail Clusone, Bergamo, Italia
Afbeelding pagina 204: *Sermon Joyeux des Maux de Mariage*, Parijs
(Alain Lotrian, 1532-47)
Foto auteur: Corine Kisling

NUR 613
ISBN 978 94 6001 644 8
D/2018/11.676/389
e-boek
ISBN 978 94 6001 836 3

Niets van deze uitgave mag door middel van elektronische of andere middelen,
met inbegrip van automatische informatiesystemen, worden gereproduceerd en/of
openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor Corine Kisling

De avond is de getuige van de dag

FRANS MIDDELEEUWS SPREEKWOORD

Woord achteraf

Inleidingen worden achteraf geschreven, vandaar geen Woord vooraf.

Dit boek gaat over mijn contacten met de middeleeuwen, over de momenten die ik in de middeleeuwen heb doorgebracht. Ik heb 27 jaren aan de Rijksuniversiteit Leiden – nu Universiteit Leiden – colleges en werkgroepen gegeven op het gebied van de Franse en Occitaanse literatuur van de middeleeuwen, en op dat vakgebied onderzoek gedaan en gepubliceerd. Maar dit boek is geen studie voor collegae mediëvisten. Geen gespecialiseerd onderzoek, geen vulgarisatie. Ook geen inleiding, overzicht of handleiding voor eerstejaars. Het heeft geen academische pretentie. Er bestaan veel voortreffelijke overzichtswerken over de middeleeuwen, waaraan ik weinig heb toe te voegen.

Ik wil een persoonlijk verhaal brengen over hoe literaire overblijfselen van de middeleeuwen heel even een plaats hebben gezocht in scherven van een mensenleven. Over hoe ik die tijd zie of gevoeld heb. De uitgever stelde eerst voor dat ik het *Mijn middeleeuwen* zou noemen, maar dat vond ik te possessief. Ik kan alleen graven in minuten van mijn verleden, en in sporen van eeuwen eerder. *Minuten middeleeuwse woorden* ware wellicht beter geweest, maar dat bekt niet zo goed. Het gaat hoe dan ook om subjectieve perceptie. Wat heeft mijn verblijf in die eeuwen met mij gedaan? Mijn minuten in andermans eeuwen. Dus geen cursus, maar een filter.

Minuten middeleeuwen

Minutus betekent ‘heel klein’. Het woord is verwant aan ‘minus’ en ‘minder’. Het Latijnse *pars minuta prima*, het ‘eerste kleine

deeltje', duidt een eerste onderverdeling van het uur aan. De uitdrukking ontstond met het uurwerk in de veertiende eeuw, en is gangbaar geworden in de vijftiende eeuw. Dus pas op het eind van de middeleeuwen.

Er is ook de tweede betekenis van 'minuut': een beknopte schriftelijke vastlegging. *Scriptura minuta* betekende 'klein schrift'. *Minuut* in deze betekenis was het tegengestelde van een *grosse*, een kopie in *groot* schrift. Vroeger zei men dat een geschrift eerst werd geminuteerd en daarna gegrosseed. Nu nog betekenen *minuten* de oorspronkelijke notariële akten, de vastgelegde versie van een document. Ik minuteer mijn middeleeuwen – een genre dat ik nog niet beoefend heb, een kleine spie autobiografie uitsluitend in functie van het vak.

En dan is het ook nog een kleine spie van de middeleeuwen: van Europa, van blanke (en geletterde) mannen, en vooral van Frankrijk, niet van de vijf continenten, en niet eens van de tien eeuwen tussen 500 en 1500. En dan nog: geen algemene geschiedenis, geen lijsten van veldslagen, en zeker geen economische geschiedenis (daar heb ik te weinig verstand van), maar mentaliteitsgeschiedenis, cultuurgeschiedenis – vooral Franse literatuur.

Waarom dat accent op de middeleeuwse literatuur uit Frankrijk? Omdat de Europese literatuur van de middeleeuwen grotendeels steunt op Franse teksten. De Franse literatuur, zeker in de twaalfde en dertiende eeuw, is maatgevend geweest voor de overige West-Europese literaturen in de volkstalen. Ontzettend veel Nederlandse, Duitse, Engelse, Spaanse en Italiaanse teksten uit die eeuwen zijn bewerkingen van – of gaan terug op – de Franse literatuur en/of de Latijnse literatuur uit Frankrijk.

Het viel me niet altijd gemakkelijk om het academische toontje van eruditie achter me te laten. Een collega in Leiden, Wim Blockmans, had destijds een documentaire tv-serie over de Bourgondiërs gemaakt en formuleerde de spagaat als volgt: je moet duizenden kijkers iets laten zien, terwijl je aan tien collega's specialisten blijft denken. Iets daarvan voel ik ook, hoewel ik ver-

moed dat er minder boekenlezers dan tv-kijkers zijn. Een niet-academisch boek betekent ook een boek zonder noten, zonder bibliografie. Dat is me slechts gelukt via een list. Om notnummers te vermijden, heb ik een oud trucje gebruikt: op het eind van het boek heb ik onder de noemer *Aantekeningen* een klein commentaar per hoofdstuk toegevoegd met enkele gegevens die ik onontbeerlijk achtte: zo weinig mogelijk – en niet verplicht voor wie niet wil.

Het is het verhaal van een kleine persoon en een groot tijdperk. Die persoon ben ik. Wie ben ik? Dat weet ik niet helemaal, of helemaal niet, of iets daartussen: weinig inzicht en veel twijfel. François Villon zei: *je cognois tout fors moy mesme*, 'ik ken alles, alleen mezelve niet', een wereldberoemd geworden versregel, maar dat ik alles ken, kan ik niet beweren. En zo kom ik bij het tweede gegeven, het tijdperk dat men de middeleeuwen noemt.

Op- en misvattingen

De misvattingen over de middeleeuwen zijn zo talrijk dat ze banaal of komisch zijn geworden.

'De middeleeuwen?' zei een dierbaar iemand me laatst nog. 'De mensen kaktten en pistten op straat en voor de rest van de tijd zaten ze in de kerk. Toch?' Kernachtiger zou ik het niet kunnen uitdrukken, maar of het waar is? De middeleeuwen waren natuurlijk niet duizend jaar eenduidig of monolithisch, daar zijn al heel wat studies aan gewijd. Toch, als er ergens een achterlijke situatie wordt aangetroffen, zegt men al gauw dat er middeleeuwse toestanden heersen. Een Leidse collega, Louis de Rijk, hoogleraar middeleeuwse wijsbegeerte, zetelde ook in de Eerste Kamer. Als senator werd hij soms opgebeld met klachten over 'middeleeuwse toestanden'. Dan antwoordde hij monkelend van plezier: 'Middeleeuwse toestanden? Echt waar? Dat wil ik zien. Afzetten die

boel. Zandzakken eromheen en vooral niet aankomen! Ik kom meteen kijken.’

Het begrip middeleeuwen, uiteraard ontstaan ná de middeleeuwen, is altijd al problematisch geweest. Er zijn wel twintig mijlpalen voorgesteld om begin en einde van de middeleeuwen aan te duiden, en periodiseren blijft een heikele zaak. Laten we met een slag om de arm de data 500-1500 aanhouden: duizend jaar tussen de oudheid en de renaissance van de oudheid. Daarin zit al de negatieve bijgedachte van duizend duistere jaren van stagnatie, bijgedachte die bij het grote publiek is blijven leven – terwijl er zich in die periode in Europa uiterst belangrijke uitvindingen en ontwikkelingen hebben voorgedaan: het boek, de universiteit, de windmolen, het klooster, gedestilleerde alcohol, de kruiwagen, het buskruit, de vork, het papier, de bril, de draaitrap, het stuk zeep, de hoogovens, het uurwerk en de minuten, de christelijke jaartelling, de Europese volkstalen en literaturen, de boekdrukkunst. En de graal! Toen werd ik geboren, toen werden wij geboren.

Bij al die middeleeuwse uitvindingen dient nog het merkwaardige fenomeen van het *opnieuw uitvinden* te worden toegevoegd. Bijvoorbeeld: het middeleeuws toneel vertoont weinig continuïteit ten aanzien van het Grieks-Romeins toneel. Of neem het *chanson de geste* versus de *Ilias*: het lijkt wel een herhaling zonder herinnering. En papier en buskruit zijn middeleeuws in Europa, maar veel ouder in China. Het zijn golfbewegingen in de geschiedenis van de homo sapiens, iedereen vindt weleens het wiel weer uit, en dat is niet altijd nutteloos of effectloos geweest. Geschiedenis is een getijdenboek. En bij het *opnieuw uitvinden* hoort ook de vaststelling dat in den beginne, bij elk begin en herbegin, de literatuur vastzat aan muziek en religie. En kunst aan religie. In de vijf continenten.

En zo geven minuten middeleeuwen ook een gefragmenteerd, geminuteerd tijdsbeeld van nu, als een uitgestelde zinging. En dat brengt ons bij een ander wereldberoemd probleem:

andersheid en moderniteit. De middeleeuwen hebben een buitengewone ‘alteriteit’, ze zijn anders en veelvormig, jazeker, maar bepaalde kwesties van toen zijn ook nu nog relevant. We hebben er wortels liggen en we zijn eruit gegroeid. We zijn een verzameling van citaten uit een christelijke cultuur, ook wie zich niet meer als christen beschouwt.

De drie standen

De portretten die ik schets van mensen uit verschillende eeuwen (vooral 1100-1500) zijn portretten van lieden die konden lezen en schrijven, dus van een klein segment van de toenmalige bevolking. Die mensen hadden leren lezen en schrijven op klerikale scholen (er bestonden geen andere).

Hier past een woordje over de samenleving. Er werden in de middeleeuwse maatschappij drie standen of *états* onderscheiden: dat noemt men de feodale driedeling, een imaginair, gesloten systeem dat door God ingesteld zou zijn. De drie standen waren de kerkelijken, de ridders en de dorpers. Bidders, strijders en werkers: *oratores, bellatores, laboratores*. Het denkbeeld was dat de bidders baden voor de strijders en werkers; dat de strijders streden voor de bidders en werkers; en dat de werkers werkten voor de bidders en strijders.

De eerste stand, die van de kerk, beheerste het intellectuele leven. Dat was haar ontzaglijke macht: de kerk had het monopolie op onderwijs. Zonder kerk bleef je ongeletterd en bleef er geen schriftelijk spoor van je achter. Alleen in een kerkelijke school leerde je lezen en schrijven, en werd je dus *clericus*, ook al bleef het bij de lagere wijdingen en werd men geen priester – clerici mochten trouwen. De status van clericus bood naast fiscale vrijstellingen ook het voordeel dat men onder het kerkelijk recht viel.

Dat heeft als gevolg dat alle literatuur, alle informatie uit de middeleeuwen tot ons is gekomen door een klerikale filter, ook

die van de alternatieve tegenculturen, ook die van de populariserende schunnige teksten.

De tweede stand was de militaire, die van de ridders, de strijders. Aanvankelijk was de ridderstand niet erfelijk, later wel. Toen begon men van adel te spreken.

De derde stand was die van de werkers. Werken betekende voornamelijk het land bewerken. De boeren en dorpers worden in de teksten als dom, ruw en onbeschoft afgebeeld. Ze werden *vilains* genoemd. Een *vilain* is letterlijk een 'bewoner van een villa' in de eerste betekenis, namelijk een agrarische agglomeratie. Later krijgt het woord *vilain* een bijbetekenis van (moreel) lelijk.

In deze theoretische driedeling was geen plaats voorzien voor de burgerij. De opkomst van de steden aan het einde van de middeleeuwen zorgde voor een eerste aantasting van het feodale systeem. De standenspiegels of *états du monde* kregen er in de veertiende en vijftiende eeuw steeds grotere moeite mee om de samenleving nog accuraat te beschrijven, en brachten de burgerij vaak onder bij de derde stand.

Toch bleef dat concept van maatschappelijke driedeling in grote lijnen spelen tot aan het einde van het ancien régime. Het probleem was natuurlijk de disproportionaliteit: bijna negentig procent van de bevolking, het niet-kerkelijke en niet-adellijke deel, hoorde bij de derde stand.

Portretten

Mijn portretten zijn dus gekleurde, gefilterde lezingen van wat clerici, opgevoed tegen een christelijke achtergrond, geschreven hebben. In dat opzicht is de mediëvist een lezer van sporen. Van fragmenten van partijdige sporen.

En nu de hamvraag. Geschiedenis en literatuur: waarom houdt een mens zich daarmee bezig? Waarom zou iemand uit de waan van alledag, de terreur, de media, de hufterigheid willen vluch-

ten in de literatuurgeschiedenis? Zo gezien is de vraag stellen ze beantwoorden. De hamvraag lost zichzelf op. Is het escapisme als survivalstrategie? Ik weet het niet, maar het geeft een onbestemd, pseudomiddeleeuws troostgevoel. Met de middeleeuwen bezig zijn bezorgt me plezier, verwondering en enthousiasme.

'Waar ben je mee bezig, ben je weer iets aan het schrijven?' vroeg een vriendin tijdens de pauze van een jazzconcert.

'Ja, ik werk aan een nieuw boek,' antwoordde ik.

'Een boek, wat leuk, hoe heet het?'

'*Minuten middeleeuwen*.'

'*Minuten middeleeuwen*, wat een rare titel, waar gaat het dan over?'

'Over de minuten die ik in de middeleeuwen heb doorgebracht.'

'Wat? Heb jij dan minuten in de middeleeuwen doorgebracht? Toch niet echt, zeker? En wat was je dan, een ridder, een hofnar of een troubadour?'

'Nee,' zei ik, 'dat bedoel ik niet. Er komt geen tijdmachine in voor. Maar ik heb me heel mijn leven met de middeleeuwen beziggehouden, met middeleeuwse literatuur. Ik wil proberen te zeggen wat dat met mij heeft gedaan. Proberen te zeggen wat mijn keuzes zijn geweest, wat ervan is overgebleven, voor mij, en voor mensen van nu.'

'Is het dan een autobiografie?'

'Zeker niet over mijn hele leven. Maar voor een heel klein deel wel. Alleen wat betreft mijn verblijf in de mediëvistiek.'

'Leuk,' zei ze. 'Dat zal wel een kleine oplage worden, zeker?'

Te laat voor een antwoord. De pauze was afgelopen, we gingen weer zitten op onze plaatsen, enkele rijen van elkaar, de muziek begon weer: gitaar, bas en drum.

Ja, hoe kijkt iemand tegen de middeleeuwen aan, of tegen een fractie ervan? Wat betekent het middeleeuwse wereldbeeld – pardon,

een middeleeuws wereldbeeld – nu nog voor mij? Een vriend, de Canadese mediëvist-romanist Bruno Roy, heeft eens geschreven dat hij eigenlijk geen mediëvist is, maar een middeleeuwer. Eerder al had Georges Brassens zichzelf *foutrement moyenâgeux* genoemd, ‘verdomd middeleeuws’. Of ik zover zou gaan, weet ik niet, maar er zit wellicht wel een eenvoud in mijn ingewikkeldheid. Een minuut eenvoud verborgen in ingewikkelde eeuwen. Onder onze straten slingert een duidelijk zandspoor dat tientallen eeuwen verbindt. De naam van dat spoor is ook een wordingsgeschiedenis van vallen en opstaan, een civilisatieproces.

Voorspel

De eerste stap in de richting van mijn middeleeuwen hebben mijn ouders voor me gezet door me naar een Franstalige lagere school in Mortsel te sturen, beheerd door de zusters van Sint-Vincentius, *les soeurs de saint Vincent de Paul*, in de volksmond de ‘vliegende nonnen’ genoemd vanwege hun fraaie, veelhoekig gesteven hoofddekse.

Een Franse school in Vlaanderen? In die tijd, in de jaren veertig, was Vlaanderen nog een arm en onderdrukt gebied. De bovenlaag van de samenleving werd gevormd door een kapitalistische bourgeoisie die Frans sprak. Dat was een relict uit de Belgische Omwenteling (1830) die Franstalig, Brussels en anti-Nederlands was geweest. Dus dachten mijn ouders dat als hun twee zonen vroeg in hun leven Frans zouden leren, ze ook tot die bovenlaag konden gaan behoren. Zeker als ze later naar het gymnasium en de universiteit zouden gaan, want die eindtermen stonden hun al voor de geest bij mijn geboorte. Mijn vader was meubelmaker en was goed in rekenen en tekenen. Hun plan was duidelijk:

- 1) lagere school in het Frans;
- 2) middelbare school met Grieks en Latijn, want zonder dat (toen) geen universiteit;
- 3) universiteit als enig mogelijke vorm van hoger onderwijs.

Zo zagen zij het en zo is het ook uitgekomen, voor mij en mijn broer. Wij waren toen jonge blagen en niet dankbaar (ook niet ondankbaar: dat onze ouders het beste voor hun kinderen wilden, vonden we vanzelfsprekend). Nu zijn we ouder en dankbaar. Te laat, want pa en ma zijn dood. Laat besef is het noodlot van dankbaarheid. En inzicht is de troost van de ouderdom.

Mijn broer ging een andere studie doen, maar ik zou via een paar omwegen Frans gaan studeren. De kortste weg tussen twee punten is een labyrint, vind ik. En dat labyrint noemen we het leven. Over de levensboog heen groet het einde het begin. De avond is de getuige van de dag; dat was een middeleeuws spreekwoord.

Middeleeuwen op de middelbare school

Op de middelbare school hebben we weinig over de middeleeuwen geleerd. Hooguit de uitdrukking ‘de duistere middeleeuwen’ was me bijgebleven. Meer dan één leraar zal die misprijzende woordcombinatie gebruikt hebben. Verder zal het wel aan mij gelegen hebben. De geschiedenislessen konden me absoluut niet boeien: ze bestonden uit te lange reeksen van koningshuizen en veldslagen. Dynastieën en oorlogen alom, dus niets voor een pacifistische tiener.

De Engelse literatuur begon met Shakespeare, niet met *Beowulf*, niet met Chaucer. Onze Franse bloemlezing begon met de *Ballade des Pendus* van François Villon. Die ballade van de gehangenen vonden we trouwens direct fantastisch. De oudste Nederlandse tekst die we te zien kregen was *Egidius waar bestu bleven*, die ook meteen goedgekeurd werd. Wat een contrast met de daaropvolgende auteur in de bloemlezing: Vondel!

Per saldo dus twee geïsoleerde gedichten uit die duistere tijden. Hoe knap we ze ook vonden, Villon en Egidius konden niet op tegen de klassieke oudheid, want in *alle* taallessen leerden we over de grootheid van de Griekse en Latijnse literatuur. In de Oudgriekse teksten was eigenlijk alles al gezegd, alles, denk aan de filosofen, denk aan de tragedieschrijvers, denk aan Homerus met zijn twee basismodellen van alle wereldliteratuur: strijd en reis. Ilias en Odysseia. Daar kon niets meer overheen. En de duistere middeleeuwen waren dan ook nog eenstemmig christelijk geweest, barbaars, primitief, bijgelovig, achterlijk en intolerant. Zo werd ons dat ingeprent.

De arme middeleeuwen konden evenmin op tegen de moderne tijden. Ze waren immers niet meer dan een tussentijd tussen oudheid en wedergeboorte van de oudheid, en ook al had die duistere

tussentijd tien eeuwen geduurd, hij stelde niets voor. Een dieptepunt in de menselijke evolutie. De neerbuigende term ‘middeleeuwen’ is ontstaan in de tijd van de glorieuze renaissance en het humanisme.

Mijn toekomst lag in het verleden, niet in de verfoeide geschiedenis maar in de onvolprezen oude letteren. Dat werd me duidelijk in het voorlaatste jaar, dat toen nog *Poësis* heette. Ik herinner me nog precies wanneer ik besloot classicus te worden: na de lessen over de homerische kwestie. Onze leraar, de heer Delaroche, had uitgelegd dat Homerus eigenlijk niet een auteur in de moderne betekenis was, maar een sediment van eeuwen vertelkunst, een neerslag van verschillende orale lagen die je in de *Ilias* soms nog kon onderscheiden. Dat overdonderde me. Ik besloot ter plekke dat ik classicus zou worden. Zoals Nietzsche.

Ik had geleerd dat de Grieken nog hoogstaander waren dan de Romeinen, die hen slechts een beetje geïmiteerd hadden, maar terwijl mijn Latijn vrij redelijk werd bevonden, vertrouwde ik mijn Grieks niet zo. Vooral de aoristus optatief mediaal vond ik moeilijk. Adieu, Grieks. Gelukkig vertelde men over Shakespeare dat hij ‘little Latin and less Greek’ kende. Dus achtte ik me ondanks mijn afgang in goed gezelschap.

Dan toch maar geen classicus. Wat dan wel? In de lessen Frans lazen we vooral zeventiende-eeuwse teksten, de klassieke tragedies van Corneille en Racine. Niet echt Aeschylus, Sophocles, Euripides of Seneca, maar toch bijna. Maar dat was het schoolvak Frans. Buitenschools heerste er een alternatieve cultuur. Onze muziek was rock-'n-roll en cool jazz. Kunst hoorde surrealistisch te zijn of abstract. Maar primair was de literatuur. De drie Ooievaar-pockets van Paul Rodenko over de poëzie van de Vijftigers hadden in onze klas de status van buitenschoolse bijbeltjes. Vooral zijn bloemlezing *Nieuwe griffels schone leien* werd stuk gelezen, herlezen en becommentarieerd, alsook zijn Frans overzicht van *Gedoemde dichters/Poètes maudits*. Ook andere antischoolse

revelaties waren Frans. Lautréamont bijvoorbeeld. *Ubu Roi* van Alfred Jarry. Jacques Prévert, Ionesco en Beckett. Sartre, Camus. En iedereen wist dat aan de oorsprong van alle moderne poëzie de grote drie stonden: Baudelaire, Verlaine, Rimbaud.

Kon ik mijn Frans dan meer vertrouwen dan mijn Grieks? Ja, dankzij mijn Franstalige lagere school (dankzij mijn ouders) had ik een blijvende voorsprong in die taal; vroeg geleerd is oud gedaan.

Frans dus. En Baudelaire, Verlaine, Rimbaud waren de drie redenen waarom wij Frans zouden gaan studeren. Wij: drie van de elf leerlingen uit de eindexamenklas, Vincent, Johan en ik. Vincent was Baudelaire, ik was Verlaine en Johan was Rimbaud. Frans studeren betekende toen ‘romaanse filologie’ volgen, want naast Frans stond er minstens één andere romaanse taal op het programma. Frans studeren betekende ook naar Gent gaan, naar de Rijksuniversiteit Gent, want Antwerpen had nog geen universiteit. Antwerpenaars gingen naar Gent, Leuven of Brussel. Mijn ouders bepaalden dat het Gent zou worden, want dat was een rijksuniversiteit, dus neutraal en boven alle partijdige zuilen verheven.

Baudelaire, Verlaine en Rimbaud gingen Gent veroveren, de universiteit bestormen. We waren zeventien jaar. Wat een opwindende gedachte, te weten dat je een geschenk bent aan Gent en de universitaire wereld, een geschenk aan de mensheid.